

Marx és a történelem

(Beszámoló az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Magyar Történelmi Társulat által 1983 május 20-án tartott üléséről)

A tudományos ülészen Vass Henrik megnyitó előadásában (Marx és a történelem) hangsúlyozta: kevés olyan elmélet van, amely a marxizmushoz hasonló mértékben formálta volna az emberiség történetét, s amely mindmáig megőrizte időszerűségét. Ma is korszerűen hangzanak Marx szavai az emberi sors, a világ társadalmi berendezkedése, az ember forradalmi hivatása közti elválaszthatatlan kapcsolatról, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről, s e törvényszerűségek kutatásának, értelmezésének a konkrét, a változó történelmi, társadalmi feltételek között alkotó alkalmazásának szigorúan tudományos követelményeiről. Nem csupán azért fordulunk tehát hozzá, hogy tisztelettel adózzunk a zseniális tudós és forradalmár emléke előtt, hanem azért, hogy gazdagítsuk a jelenkort, megalkotójukhoz méltóan alkalmazzuk azokat a tanításokat, amelyek értelmet és irányt adnak mai erőfeszítéseinknek.

Az évfordulók – noha fennáll a „jubileológia” veszélye – alkalmat adnak a kutatások új eredményeinek összegzésére, ezek társadalmi méretekben való megismertetésére; alkalmat teremhetnek a nyílt, ösztönző vitákra, arra készíthetnek, hogy újból átgondoljuk tudományos munkánkat, és így vizsgáljuk meg további tevékenységünk irányait. Az előadó kifejezte azt a meggyőződését, hogy a jelen tudományos emlékülésen – a kitűnő felkészültségű előadók és témájuk ismeretében – is ez fog történni.

A világ jelenlegi gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés-problémái állandóan új és új kérdések megválaszolására kényszerítik a marxista társadalomtudósokat, ami elől társadalmi hivatásuknál fogva nem térhetnek ki. Ebben a törekvésükben számos akadállyal kell megbirkózniuk: a régihez való merev ragaszkodással, a konjunkturális divatok követésével, a forrásbázis szűkös voltával. Szükség van olyan vitafórumokra is, ahol a különböző marxista megközelítési nézetek ütközhetnek, s amelyek biztosítják az antimarxista nézetekkel szembeni vitát is. Mert e vitákban nem legyőzni, hanem meggyőzni kell az ellenfeleket.

Ezeket a buktatókat csak úgy tudjuk elkerülni, ha a marxi hagyatékat nem kész válaszok gyűjteményének tekintjük, hanem – Engels szavaival – útmutatásnak a történelem tanulmányozásához. Lenin is hangsúlyozta: „Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érintetlen valaminek. Ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak az alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább kell fejleszteniük, ha nem akarnak lemaradni az élettől.”

A marxi életmű ehhez megfelelő elvi és módszertani segítséget nyújt. Marxot ifjúkorától kezdve egész életén át mindenekelőtt saját kora érdekelte. Írásaiban – történeti módszerrel – a korszak állandó és változó tényezőit fűrkészte, az eseményekből lesűrűsíthető tanulságokat kutatta, és ezek alapján a helyes cselekvés útjait igyekezett megrajzolni. Megállapításaihoz, következtetéseihez nem ragaszkodott dogmatikusan, nem tartotta magát tévedhetetlennek, s ha úgy adódott, hajlandó volt a korrekcióra is. Ilyen korrekcióra kényszerült az „Osztráryarcok Franciaországban” 1850 elején írt első három fejezetének elkészítése után, amikor a várt közeli forradalmi fellendülés nem következett be, s a türelmetlen forradalom-csinálókkal szemben az erőgyűjtést, a felkészülést, jelölte meg soronlevő feladatként. De – mint Engels hozzáfűzte – „az eseményeknek a megelőző fejezetekben adott magyarázatain, az ott megállapított oksági összefüggéseken abszolúte semmit sem kellett változtatni”.

Mi tette lehetővé, hogy közvetlenül az események után ilyen hitelesen fejtse ki a történetek belső összefüggéseit? Engels és Lenin ezzel kapcsolatban három tényezőt emel ki: 1. A történelem pontos

ismeretét. 2. A történelem Marx által felfedezett mozgástörvényét. 3. Marx mindenekelőtt forradalmár volt, aki maga is tevékenyen részt vett kora történelmében, nála az írás a gyakorlati cselekvést szolgálta és fordítva: a gyakorlat konkrét tapasztalatai készítették újabb művek megírására.

Marx számára mindig a történelmi tapasztalatok alkották az elméleti tételek alapját, ezért történeti tevékenységének tanulságait, ezek aktualitását talán szükségtelen is ebben a körben részletesebben elemezni.

Vass Henrik befejezésül Marx és a marxizmus legkiválóbb magyar interpretálói – Frankel Leó, Szabó Ervin, Révai József, Lukács György, Molnár Erik stb. – emlékéit idézte fel. Külön kiemelte Czóbel Ernő iskolateremtő, fáradhatatlan, felbecsülhetetlen értékű munkáját, aki élete fő hivatásának a marxizmus klasszikusai minél tisztább magyar nyelvű tolmácsolását tekintette.

Glatz Ferenc előadása után (teljes terjedelmében közöljük a Tanulmányok rovatban) *Ránki György*: Közgazdaság és történetiség Marx gondolkodásában című referátuma bevezetőjében Marx sokoldalúságát emelte ki. Aligha lehet munkásságát egyetlen tudományághoz besorolni: egyszerre volt közgazdász, szociológus, történész, filozófus, politikus, de egyidejűleg volt még próféta és forradalmár, újságíró és agitátor. Polgári kritikusai – így pl. J. M. Keynes – éppen ezt a sokoldalúságát hagyják figyelmen kívül, amikor nem veszik észre a szaktudomány és az egy szakma keretein messze túlmutató, átfogó munka közötti különbséget.

Ha Marx munkásságának gazdagságát, komplexitását és mélységét abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mit tekinthetünk leglényegesebbnek történelemfelfogásában – erre több válasz lehetséges, de – egyik döntő szempontnak azt tarthatjuk, hogy Marx nemcsak abban az értelemben újította meg a történelmi módszert, hogy leírásból kritikai elemző módszerré alakította át, hanem abban is, hogy a gazdasági teóriát történelmi elemzéshez használta. És így a történettudomány hagyományos empirikus felfogását a közgazdaság konvencionális felfogásával párosította.

A történelem és közgazdaság Marx előtt legfeljebb mechanikusan keveredett egymással. Igaz, bizonyos történetiség mindenütt fellelhető volt, Ricardo, Rodber-Mill, Marshall megállapításai sem voltak minden történeti elem nélküliek. Pontosabban fogalmazva: ha nem is antihistorikusok, de legalábbis ahistorikusok voltak. Marxnál viszont a történelem és közgazdaság egybeolvadása már szerves folyamat. Ő volt valóban az első közgazdász, aki szisztematikusan kidolgozta, miként lehet a közgazdasági elméletet a történelmi analízis részévé tenni és miként válhat a történelmi elbeszélés szerves, értelmes történeti folyamattá. A célt és a módszert tehát akkor is Marx formálhatta, ha konkrét eredményei felett nem múlt el nyomtalanul az eltelt száz esztendő történelmi fejlődése.

A klasszikus közgazdaságtan első alapos kritikáját is éppen Marx nyújtotta azzal, hogy a történetiséget hiányolta. Marx leszögezte, hogy a közgazdaságtan elsősorban történeti tudomány, mely történeti és ezért állandóan változó anyagot tárgyal, és ezért nem lehet teljesen azonos minden országra és minden történeti szakaszra vonatkozóan. A történelem és a közgazdaság, a teória és a leírás látszólagos dilemmája és ellentmondása a marxista módszer helyes alkalmazásában szükségszerűen fel kell oldódjék. Abban a formában, amely a gazdaság és a történelem, a teória és a leírás dialektikus egységét jelenti, amely a gazdaságtörténetet az önálló tudomány rangjára emeli, egyszerre szabadítja meg a példatárra vagy segéd tudományra degradálás veszélyétől.

A gazdaságtörténet elválaszthatatlan egyrészt a közgazdasági gondolkodástól, a mélyreható közgazdasági analízistől, másrészt a történeti elemzéstől. A gazdaságtörténet nem e kettő mechanikus vegyítése; egyik vagy másik oldalának túlhangsúlyozása felületes leírás, absztrakt modellé szűkíti. A két komponens szerves egységesítésére van szükség, és ez megköveteli – számos más tényező mellett – a történeti és a közgazdasági törvény, a történeti idő, a gazdasági struktúra fogalmának tisztázását és alkalmazását.

A mechanizmus, amely a gazdasági törvények és a gazdaságtörténet kapcsolatát meghatározza, azok a gazdasági törvények, amelyeket már Ricardo tendenciátörvényeknek nevezett A. Gramsci fogalmazásában „nem a szó természeti értelmében spekulatív, determinisztikus törvények, hanem történeti értelemben azok, amennyiben egy meghatározott piacon csakis szervesen, élő és komplex módon fejlődnek ki a fejlődés mozgástörvényein keresztül. A közgazdaság ezeket a tendenciátörvényeket tanulmányozza, amikor a jelenségeket kvantitatíve fejezi ki, a gazdaságról a történelemre való átmenet során a mennyiség fogalma integrálódik (nem helyettesítődik) a minőség fogalmába”.

Ha tehát a gazdaságtörténet történeti aspektusát meg akarjuk őrizni, a gazdasági törvények felfogásában figyelembe kell vennünk e törvények tendencia-jellegét, azt, hogy ezeknek a törvé-

nyeknek a realitása a megközelítésben van, de nem a közvetlen valóságban. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy Marx – midőn a természettudományos és a történelmi szemlélet és módszer közös materialista elvét kifejezte – nem feledkezett meg arról, hogy „mindig különbségre⁺ kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabotossággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészeti vagy filozófiai, egyszerűval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak a tudatára jutnak és azt végigharcolják”. Mindezekből következik az, hogy a gazdaságtörténet, éppen történelmi elemei folytán, tehát még akkor is sokoldalúbban, árnyaltabban kell kezelje a törvényeket a közgazdaságnál, ha magán a történettudományon belül a gazdaságtörténet a legalkalmasabb az absztrahálásra.

A fejletlen gazdaságok akár az export vezette gazdasági fejlődés során, akár az iparosítást helyettesítő stádiumában a klasszikustól teljesen eltérő fejlődésen mennek keresztül. Az import-helyettesítő iparosítás során az opportunity cost, amelyet az új iparágaknak adnak, igen alacsony. Ha a külső kereslet rugalmatlan, s ugyanúgy rugalmatlan a felesleges munkaerő, a belső ipari termelés növekedése – ha csak nem csökkenti az exportképességet, a nemzeti jövedelem növekedéséhez vezet. A viszonylag drága hazai termékek a belső piacon a jövedelemelosztás megváltoztatását eredményezheti, a gazdasági források marginális termelékenysége növekedhet. Így az iparosítás folyamatos alapiában különbözik a fejlett kapitalista országok iparosításától. Az utóbbi esetben az ipari termelők a kistermelők már létrehozott piacát vették át olcsóbb termékeikkel. Ez azt jelenti, hogy a termelékenység növekedéséből származó jövedelemtöbblet a fogyasztó népességhez kerül. Az import-helyettesítő iparosítás esetén viszont a versenytársakat az import szigorú korlátozásával küszöbölik ki. A hazai ipari termelés növekedhet azonban akkor is, ha a fogyasztási cikkek ára emelkedik, ez a jövedelmek koncentrációját eredményezheti. Az iparosítás során a rendelkezésre álló technológia jelentős munkaerő-megtakarítást eredményez. Nem igaz az, hogy a fejletlen országoknak teljes lehetőségük van az új technológia alkalmazására: a fejletlen ország a technikát exportáló ország fejlődési irányát kívánja követni, s így az „opportunity cost”-tól függetlenül az ország technológiája túlságosan technológia-igényes lesz.

Mindezt átgondolhatjuk a marxi érvrendszer keretében. A külső technológia munkamegtakarító hatása, a tőkefelhalmozás növekvő következménye, a munkaerő-felesleg – melyet a népesség gyors növekedése súlyosbít – lenyomja a béreket, s így a jövedelmek koncentrációját erősíti. A növekvő tőkefelhalmozás egy kis csoport hasznát eredményezi, és a jövedelmek koncentrációja új formákat ölt. A források ilyen elosztása gyakorlatilag az egész gazdaság jövedelmezőségét csökkenti. Az import-helyettesítő iparosítás időszakában végül is a gazdasági növekedést a rendkívül egyenlőtlen jövedelemelosztás lelassítja. A gazdaság egy bűvös körbe kerül: csökken a gazdaság hatékonysága, viszont növekszik a jövedelmek koncentrációja.

Előadásának befejezésével Ránki György hangsúlyozta: a marxizmus a 20. században számos országban hivatalos ideológiává, majd hogynem államvallássá fejlődött, így természetesen nem kerülhette el a vallások sorsát. Megtörténtek a szakadások, megszülettek a mártírok, a szentek és az inkvizítorok. Marxtól nem volt teljesen idegen a mártíromság, de nem örült volna szentté avatásának; a nevében fellépő inkvizítorokat pedig mélyen megvetette volna. Marx történelmi nagyságát csakis úgy értelmezhetjük helyesen, ha az ő esetére is alkalmazzuk az általa kifejlett módszert, és jelentőségét *történetiségében* vizsgáljuk.

Hahn István előadásában (Marxi hagyaték az ókori történet kutatásában) kiemelte, hogy Marx kapcsolata az antikvitással igen korai keletű. Ifjúkori tanulmányaiban az antik filozófiának kitüntetett hely jutott, az ókor szellemi értékei irányt adtak a fiatal Marxnak. Ennek a mindig friss és aktualizálható ismeretanyagnak a birtokában gyakran asszociált jelenének viszonyaiból és eseményeiből az ókorra, fedezett fel analógiákat. Legfőképpen azonban a kapitalizmusnak, mint az utolsó kizsákmányoló osztálytársadalomnak a megértése elválaszthatatlan volt az egész világtörténelmi folyamat dialektikájának a felismerésétől, és ebben a klasszikus antikvitásra jellemző rabszolgatartó társadalomnak kiemelt, paradigmikus jelentősége is van. Marx pl. a proletariátus kapitalista kizsákmányolását berrabszolgaságnak nevezi, mert számára a rabszolgaság minden függés és kizsákmányolás őspéldája.

Marxnak ezt az intellektuális, asszociatív és formációelméleti paradigmikus indíttatású érdeklődését az ókori történet iránt még nyomatékosabbá teszi nemcsak mély, hanem impozáns széles antik műveltsége és tudományos szintű felkészültsége. Mindent tudott a klasszikus ókorról, amit a korban tudni lehetett. Rendszeresen olvasta a klasszikus auctorokat; 1861. május 29-én pl. ezt írja

Lassalle-nek: „Hogy nagy lehangoltságomat minden tekintetben rendezetlen helyzetem miatt leküzdjem, Thukydidest olvasom. Ezek a régiek legalább mindig újak maradnak.” Talán nem véletlen, hogy éppen az amerikai polgárháború idején veszi elő a görög belháború száműzött történetíróját; szinte tetten érhető az antikvitás és az aktualitás eleven kapcsolata.

Számunkra és ma is mérvadó módon természetesen elsősorban Marxnak az ókorra, az ókori társadalomra, mindenekelőtt a klasszikus rabszolgaságra vonatkozó megállapításai a legfontosabbak. Marx történetiszemléletének evidenciává emelkedett megállapítása, hogy a rabszolgatartás a társadalmak történetének ugyanolyan jellegzetes, önálló és egyetemes jelentőségű formája, mint a kapitalizmus. Marx volt az, aki a kapitalizmust megelőző két, osztályjellegű termelési módot (Sklaverei és Hörigkeit) az egyetemes társadalomtörténet evolúciójának egészébe beleillesztette és annak szerves elemeként ismerte fel. Ez a marxista felismerés az antikvitás lényegéről nemcsak a szocialista országok tudományában él, hanem hatással van olyan ókorutatási központokra is, mint a GIREA, a tübingeni egyetem, a M. Finley körül kialakult cambridge-i kutatócsoport stb.

Marx a rabszolgatartást egyfelől az egész *antikvitás* jellemző jelenségének minősítette, de egyben területileg a Mediterráneumnak a legfejlettebb térségére korlátozta teljes kibontakozását. Az ettől eltérő formákat pl. az ókori keleti variánst *ügynevezett* rabszolgaságnak nevezte, és gondolatmenetében világosan megkülönböztette az ottani kiszákmányolás viszonyait a klasszikus görög-római változattól. De figyelmét nem kerülték el a klasszikus formán belül meglevő különbözőségek sem: az „önellátó” patriarchális és az értéktöbbletet termelő rabszolgatartás.

Marx a rabszolgatartó társadalmi formát nem egységes, monolitikus jelenségnek tekintette; a rabszolgamunka *jellegzetes és lényegmeghatározó* volta az antik társadalmakban számára nem azonos ezen függési és kiszákmányolási mód abszolút érvényével. Az ókori társadalmak virágkorát pl. nem a szabadparaszti kisüzemek tönkretételében és a rabszolgamunkára alapozott latifundium fölényében látja, hanem a kettő egyensúly-állapotában ismerte fel.

Miben áll tehát Marx számára a rabszolgatartó gazdálkodás egyetemes és világtörténeti jelentősége? Abban, hogy az ókor legfejlettebb társadalmában, az antik polisz-tulajdonon alapuló rendszeren belül e társadalmak fejlődésének csúcsponti szakaszában, és az egész gazdaság jellegét leginkább meghatározó munkaterületeken a rabszolgaság döntő (de nem abszolút) jelentőséggel bírt. Egy társadalmi formának világtörténeti helyét és az emberiség evolúciójában elfoglalt jelentőségét nem abszolúte egyetemes érvénye, hanem a vele jellemezhető korszak *legfejlettebb* és ezáltal a további fejlődés számára is mérvadó társadalmainak életében játszott *totalis* – az élet minden szférájának befolyásoló – szerepe határozza meg.

Marx a feudalizmus termelési és cserreformáiból azokat és csak azokat vizsgálta, amelyek a feudalizmus bomlása során abból kiszabadultak és a kapitalista termelési mód formáivá alakultak, s ezeket is csak fejlődésüknek végső stádiumában, mint a kapitalista formák közvetlen előzményeit – hangsúlyozta *Makkai László* Marx és a feudalizmus c. előadásának bevezetőjében. Ha nem is rendelkezikünk a feudalizmusról átfogó, rendszeres marxi gazdasági elemzéssel, Marx és Engels műveikben megfelelő kiindulópontot és iránymutatást adtak egy ilyen elemzés elvégzéséhez. Ebből a szempontból elsősorban A tőke megfelelő fejezetei – az ún. eredeti tőkefelhalmozásról, a kereskedő- és uszora-tőkéről, a feudális földjáradékról stb. –, továbbá egyéb szórványos, idevágó megjegyzéseik a leginkább alapvetőek.

Marx A tőke megfelelő helyein a feudális vonatkozásokat retrospektíve ismerteti. Ez nyilván azt is jelenti, hogy Marx nem kívánta a feudalizmus elemeinek a kapitalizmusban immár megváltozott összefüggésben és funkcióban való továbbélését *genetikus-históriai* folyamatként kifejteni, hanem sokkal inkább *analitikus-logikai* aspektusban a kapitalista jelenségektől való különbségükben akarta azokat bemutatni. Az előadó véleménye szerint a Marx indításainak nyomán haladó kutatás nem vette eléggé figyelembe azt, hogy a feudalizmusról szóló marxi megállapítások csak a kapitalizmussal való összefüggésben érvényesek, és nem választotta szét a *genetikus-históriai* és az *analitikus-logikai* elemzéseket. Marxnak a feudalizmusra vonatkozó szövegeit ebben az egymást kiegészítő kettős aspektusban kell értelmezni, mégpedig úgy, hogy az analitikus-logikai definíciótól a bennük foglalt utalások irányában haladunk a genetikus-históriai kifejtés felé. Annál inkább áll ez, mivel az analitikus-logikai és a genetikus-históriai kettős aspektus nem csupán módszertani, hanem szemléleti sajátossága is a marxi gondolkodásnak, amennyiben az első az *egyetemes történeti folyamat önmagával való állandó azonoságát* rögzíti, míg a második ennek az *állandóan azonosnak állandó* változását tartja számon.

Ebből a marxi szemléletmódból logikusan következik, hogy Marx struktúrában gondolkodik, amit a gazdasági folyamat állandó tényezőinek tekint: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a *munkások és a termelési eszközök*. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelniök lehessen, egyesülniök kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a *társadalomstruktúra* különböző gazdasági korszakait.” Ez a struktúra állandó mozgásban, fejlődésben van, mert a munkát végző ember „hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét”.

A munkaerő és a munkaeszköz kölcsönösen fejlesztő egymásrahatásának, a technikai fejlődés mozgásának társadalmi feltételei vannak. E feltételek közül az a mód a meghatározó, ahogyan a munkaerő és a munkaeszköz termelő munkára egyesítetik. A feudalizmusban, ebben a sajátos gazdasági formában az *uralmi és szolgasági viszony* az, amelynek közvetítésével a feudális járadékot a közvetlen termelőből kisajtolják. A feudális járadék ugyanakkor maga az a forma is, amelyben a paraszti többletmunka jelentkezik, s így a szolgasági viszony is valóban közvetlenül a termelésből nő ki, és arra meghatározóan visszahat, amennyiben a feudális járadék korai formái nemcsak a termelési viszonyok, hanem a termelési technika fejlődésének is akadályai. Ez a sokszoros összefüggés – az okozat visszahat az okra marxi felismerése – magába foglalja a feudalizmus gazdasági struktúrájában oly nehezen helyét találó középkori várost is. Azt a középkori várost, amely – mint az előadó kifejtette – a feudális járadékot kereskedő- és uzoratókévé alakította át.

A kereskedő- és uzoratóke által megragadott pénzjáradék már a feudális járadéknak analitikus-logikai aspektusból nézve utolsó formája, s egyben, mint a tőke és korai formáinak a feudális struktúráját bomlasztó hatása genetikus-históriai következmény is. Így válik teljességében világossá Marxnak az a megállapítása, hogy „a tőkés társadalom gazdasági *struktúrája* a hűbéri társadalom struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak *felbomlása tette szabaddá az előbbinek elemeit*”.

Makkai László befejezésül kifejtette, hogy a középkori városnak a feudalizmus gazdasági struktúrájába való integrálása még nem teszi lehetővé a feudális gazdaság működési törvényszerűségeinek a teljes feltárását. Ehhez a feudális technika történetének olyan kimunkálása szükséges, amelyben a termelőeszközök valóban mutatói lehetnek a társadalom mindenki fejlettségének.

Pach Zsigmond Pál A marxi államelmélet kialakulásához (Marx és Engels az abszolút monarchiáról: 1843–1847.) c. előadása bevezetőjében emlékeztetett arra, hogy az elmúlt évtizedek nemzetközi történészkongresszusain többször szerepelt az abszolút monarchia problémája. A történettudomány e régi és állandóan megújuló vitatárgyával foglalkozó szerzők gyakran hivatkoznak Marx és Engels idevágó nézeteire. Nemcsak marxista vagy a marxizmussal rokonszenvező szerzők – mint pl. B. F. Porsnyev, Christopher Hill, Perry Anderson, Immanuel Wallerstein –, hanem olyan, a hagyományos konzervatív irányzatot képviselő történétírók is, mint pl. Roland Mousnier.

Noha „a Reneszánsz-Európában kibontakozó új centralizált monarchiák közvetlen elméleti elemzését (direct theorization) a történelmi materializmus alapítói közül egyik sem végezte el” (Anderson), de maga az abszolutizmus problémája fontos szerepet játszott gondolkodásukban, nevezetesen államelméletük kialakulása időszakában. Az előadó a továbbiakban ezt a folyamatot vizsgálta „A hegeli jogfilozófia kritikája” és „A zsidó-kérdés” (Marx, 1843–44.); „A német ideológia (Marx–Engels, 1845.); „A porosz alkotmány” és „A status quo Németországban” (Engels, 1847. február–április), valamint „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” (Marx, 1847. október) című művek alapján. E kezdeti munkákban kifejtett álláspont betetőzését, népszerűsítő sommázatát „A kommunizmus alapelvei” (Engels, 1847. október–november) és az 1847 végén, 1848 elején közösen írt *Kommunista Kiáltvány* tartalmazza.

A hegeli jogfilozófia kritikai felülvizsgálata során – 1843 nyarán – Marx arra a következtetésre jutott, hogy a jogi viszonyok, az államformák azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel „polgári társadalom”-nak nevez. Az állam az anyagi életviszonyok terméke, a magántulajdonnak a politikai szférában való kifejlődése, a magántulajdon politikai berendezkedése. Ezért nem a politikai állam gyakorol hatalmát a magántulajdon felett, hanem fordítva: a politikai állam a magántulajdon egzisztenciára juttatott lényege. A politikai hatalom függetlensége látszat csupán, Marx szavaival „az az *illúzió*, hogy ő határoz meg, amikor őt határozzák meg”.

A magántulajdonnak a politikai kifejeződése a *középkorban* még közvetlenül érvényesült, a „politikai társadalom” egybeesett a „polgári társadalommal”. *Az újabb korban* a politikai és a polgári

társadalom különvált: a „politikai állam” elvonatkoztatása modern termék, a magántulajdon modern formájának felel meg és a modern bürokrácia kialakulása éppen ezen az elváláson alapul. Míg Hegelnél homály fedte azt a *történelmi haladást*, amely a középkori államtól a modern (a későbbi értelemben vett polgári) államhoz vezetett, addig Marx világosan jelzi az előrelépést. Az abszolút monarchia a „modern állam kiteljesülését” fejezte ki, a polgári képviselői berendezkedés az igazi „nagy előrehaladás, mert a modern államállapot nyílt, hamisítatlan következetes kifejezése. A képviselői berendezkedés a leplezetlen ellentmondás”: a „kiteljesedett állam” a társadalom ellentmondásosságának tiszta, nyílt érvényesülése.

A marxi államelmélet fentebbi első, nyers megfogalmazásai – melyek még erősen a hegeli fogalom –, illetve terminológia rendszerre épülnek – fejlődtek tovább, gazdagodtak konkrét mozzanatokkal az Engelsszel 1845–46-ban együtt írt „A német ideológia”-ban.

Miután újra tisztázták az állam viszonyát az anyagi-gazdasági feltételekhez, a magántulajdonhoz, arra keresik a választ: ha az állam az anyagi viszonyok összességének a terméke, hogyan lehetséges az, hogy bizonyos korszakokban mégis önállóan tűnik? „Ez olyan időszakban jelentkezik – felelik –, amelyben a burzsoáziával még egy másik osztály áll szemben, amikor tehát az állam a kettő között megőrizheti egy bizonyos önállóság látszatát” a maga bürokratikus szervezetével. Ezért az „állam önállósága manapság már csak olyan országokban fordul elő, ahol a rendek nem fejlődtek teljesen osztályokká, ahol a haladottabb országokban félreállított rendek még szerepet játszanak és a felemáság létezik . . .” Ha ez a felemáság megszűnik, ha a burzsoázia felülkerekedik a feudális osztályon, akkor megszűnnek azok a különleges történelmi-feltételek, amelyek az abszolút monarchia létezését lehetővé tették – akkor az abszolút monarchia szükségszerűen átadja helyét a történelmileg fejlettebb modern polgári államnak; megszűnik az állam önállóságának látszata is, és a burzsoázia szolgálatába állítja az abszolút monarchia idején létrejött bürokratikus szervezetet.

Itt nem az abszolút állam elméletéről van szó – ilyet Marx és Engels sohasem dolgoztak ki –, hanem az abszolút állam helyéről, elhelyezéséről államelméletük egészében, arról a módról, ahogy összeegyeztették ezt a sajátos, az állam önállóságának látszatával fellépő állam típust az államról, mint egy osztályszervezetről, mint egy uralkodó osztály politikai-hatalmi szervezetéről kialakult *általános* felfogásukkal.

Marx és Engels számára természetesen nem egyszerűen egy tudományos kérdés megoldását jelentette az állam helyét és szerepét meghatározó vizsgálódás, hanem a politikai cselekvés tudományos megalapozását. A konkrét németországi viszonyokat akarták megérteni, és – ahogy az ugyanez időtájban papírra vetett híres tizenegyedik „Feuerbach-tézis” már kimondta – *megváltoztatni*. Mindketten élénk figyelemmel kísérték a német belpolitika eseményeit, s éppen kialakuló államelméletük – ezen belül az abszolút állam helyéről kiforruló felfogásuk – adta meg az elméleti alapot, a kulcsot a németországi állapotok megértéséhez és az azok megváltoztatására irányuló tevékenységhez.

Mert éppen ennek az elméleti elrendeződésnek a fényében derült ki, hogy a „német status quo” nem az „organizmus általános eszméje” megvalósulásának stádiuma (ahogyan Hegel állította), nem is valamiféle keresztény-germán állam, hanem nem egyéb, mint az *abszolutizmus* változata, azé az abszolutizmusé, amely a fejlettebb burzsoáziával rendelkező országokban már a múltba tűnt. Németország fejlődése viszont – „ahol sem rendekről, sem osztályokról nem lehet beszélni, legfeljebb volt rendekről és megszűntetlen osztályokról” – azt mutatja, hogy egyetlen réteg sem tudta meghódítani a kizárólagos uralmat. Így jött létre az az abnormis helyzet, hogy – forradalmi burzsoázia híján – az abszolút monarchia korszakában az állam látszólag önálló hatalommá konstituálódott a bürokratikus gépezet „jóvoltából”, és a fejletlenebb országokban csak múló helyzetet, átmeneti fokot Németországban stabilizálta. Egyes német ideológusok – mint a Marxék által Szent Max-nak aposztrofált Max Stirner – úgy vélekedtek, hogy a polgároknak közömbös az államforma, mindegy, hogy abszolút vagy alkotmányos királyság, köztársaság stb. védelmezi őket és elveiket. A német kispolgároknak – válaszolták erre Marxék – természetesen ez mindegy. De „a történelmi burzsoáknak” semmiképpen sem. Mert ha Németországban is színre lép a megerősödött történelmi burzsoá, akkor nem fogja beérni az abszolút monarchiával, hanem – ahogy azt az angol, francia és amerikai burzsoák tették – német földön is létrehozják az osztályérdekeiknek megfelelő politikai hatalmat, uralmi formát: a polgári állam valamely változatát. Ehhez a gyakorlati-politikai következtetéshez jutott el Marx és Engels „A német ideológiában”, éppen az abszolút államra vonatkozó elméleti megfontolásaik és a német viszonyok konkrét tanulmányozása alapján 1845–46-ban.

Előadása befejező részében Pach Zsigmond Pál a Poroszországban 1847-ben bekövetkezett politikai fordulatot elemezte. Utalt Engels megállapítására, mely szerint a Landtag összehívása „jelzi az abszolutizmus és a nemesség hanyatlását s a burzsoázia felemelkedését; jelzi egy olyan mozgalom kezdetét, amely igen hamar képviselői rendszert ér majd el a burzsoázia számára . . . És ha a most kezdődő forradalmi mozgalom közvetlenül csak a középosztályokat érdekli is, korántsem közömbös a nép érdekei szempontjából”.

Milyen állásfoglalást követel ez az abszolút monarchia elleni mozgalom a „németországi pártok legfiatalabbjától”, a kommunistáktól? Ez volt a következő kérdés, amelyben világos válasza volt szükség. A németországi ún. „igazi szocialisták” ugyanis, történetienül adaptálva a francia viszonyokat német földre, azt állították, hogy az alkotmányos szabadság emeli trónra a nép szempontjából a legveszélyesebb osztályt, a burzsoáziát, és ez ellen harcolni kell. Így az „igazi szocialisták” a „német status quo” védelmezőivé váltak, s ezt a szerepüket a liberális burzsoázia hajlamos volt a kommunisták nyakába varrni. Másik oldalról a német radikálisok ellen kellett fellépni, akik a status quo elleni azonnali forradalmi fellépést, és egyben a burzsoázia „megkímélését” sürgették.

Marx ebben a helyzetben írta meg – 1847 október–novemberében – „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” című cikksorozatát, amelyben államelméletének, s benne az abszolút monarchia helyének legteljesebb, legkiforrottabb előadását nyújtotta 1848 előtt. „A német ideológia” gondolatmenetére alapozva Marx világosan meghatározza az abszolút monarchia feudális alapjellegét. Azt, hogy az abszolút monarchia megtöri a feudális rendiséget, és a burzsoázia az abszolút monarchia idején és részben annak révén fejlődött osztállyá, vált képessé arra, hogy polgári forradalomban megdöntse a feudalizmust és az abszolutizmust. De felismerték azt is, hogy amikor a polgári forradalom veszélye az abszolút monarchiára nézve akuttá válik, akkor ettől a veszélytől megriad maga a burzsoázia is, mert tudja, hogy a „plebs a forradalmakban eszementelenedik és nekilát a dolognak. A burzsoá urak ezért igyekeznek az *abszolút* királyságot lehetőleg forradalom nélkül, szépszerével *polgárivá* változtatni”. Az angol és francia múlt így ismétlődik a porosz jelenben, azzal a különbséggel, hogy „a német burzsoázia tehát máris ellentétben áll a proletariátussal, mielőtt még politikai osztállyá szerveződött volna”. Éppen ezért – érvel tovább Marx – a német munkásoknak az a feladatuk, hogy megdöntsék az abszolút királyságot, mert a polgári államban kedvezőbb feltételekkel vívhatják meg a burzsoáziával szembeni osztályharukat. A munkások „belemehetnek és bele kell menniük a *polgári forradalomba*, mint a *munkás forradalom* egyik feltételébe, de egy pillanatig sem tekinthetik ezt *végcéljüknek*”.

Röviden és vázlatosan – hangsúlyozta végül az előadó – ennyiben foglalható össze az a tudományos-elemző munka, melynek eredményeként Marx és Engels 1848 februárjában megjelentette a munkásmozgalom máig egyik legfontosabb dokumentumát, a Kommunista Kiáltványt.

Incze Miklós: Marx és Engels a polgári forradalmakról című előadásában Marx és Engels e témakörbe vágó kiterjedt munkásságára, megállapításaira építve beszél a polgári forradalmakról, azok jellegéről és sajátosságairól. Polgári forradalmak alatt az adott összefüggésben elsősorban a nagy francia forradalmat (nem elemezve tehát a korai polgári forradalmakat), az 1830-as francia forradalmat és 1848–1849 polgári forradalmait értve.

Rámutatott arra, hogy Marx és Engels kortársai voltak a 19. századi európai forradalmainak. Gondolkodásukat a 18. századi nagy francia forradalom menete és tanulságai s a Napóleon uralmát követő szentszövetségi reakció nagymértékben befolyásolta – alakította, csakúgy, mint a gyermekkorban átélt 1830-as események, főleg pedig az 1848. évi „népek tavasza”, az 1848–49-es forradalmak. A döntő fontosságú 1848-as évet Marx és Engels Kommunista Kiáltványa vezette be, amely már a proletárforradalmat vetítette előre.

Az előadó kimutatta, milyen különbségek voltak egyfelől a különböző polgári forradalmak idején a nemzetközi viszonyokban. A nagy francia forradalom az ellenforradalmi Európával szemben győzhetett; 1848-ban viszont, bár a forradalmi hullám futótűzként terjedt a kontinensen, Anglia (ahol már az 1832-es Reform Bill révén az ipari burzsoázia is bekerült a hatalomba, és a chartista mozgalommal a hatalom igényével jelentkezett a proletariátus), valamint a cári Oroszország akadályozta a kontinentális Európa forradalmainak a győzelmét. Másfelől pedig a polgári forradalmak győzelmében érdekelt, azokat vezető burzsoázia – mint Marx és Engels megállapította – már visszaretent tulajdon, „alulról jövő” forradalmi győzelmének lehetőségétől a proletariátus színrelépése, szerepe, hatalmi igénye miatt. Kitért az előadó az 1848-as német forradalomnak az egész 48-as forradalmi hullámra vonatkozó következményeire.

Marx és Engels nyomán az előadó röviden foglalkozott az 1848-as forradalmi hullám és a nemzeti mozgalmak, a nemzeti kérdés összefüggésével, egymáshoz való viszonyával, rámutatva a társadalmi haladás jelentőségének elsőbbségére a nemzeti mozgalmak megítélésében az adott időszakban.

Kitekintésszerűen utalt az előadás arra, hogy 1849 után a polgári forradalmak már nem „alulról”, hanem „felülről” valósultak meg (a német és az olasz egység létrejötté). Részletesen elemezte Marx és Engels viszonyulását e folyamatok illetően alakulásához.

Az előadó hangsúlyozottan mutatott rá – Marx és Engels munkássága alapján, elsősorban a francia forradalmak példáján – a polgári forradalmak jellegére, természetére, alapvető sajátosságaira és menetére; a nagy francia forradalom felfelé ívelő vonalára, a 48-as forradalmak vonalának lefelé tendálására és nem utolsósorban arra, hogy egy adott ország polgári forradalmi – ismét Franciaország a klasszikus példa – időben, a történelem egyes szakaszaiban egymást követően szilárdulhattak tartósan meg. Oly módon azonban, hogy a proletariátus önálló fejlődése és mozgalmi, majd a nemzetközi munkásmozgalom létrejötté már a proletárforradalom kérdését vetette fel.

Kövágó László Marx és Engels a nemzeti-nemzetiségi kérdéstről c. előadásában igen sokat vitatott problémát vizsgált. Nevezetesen azt a gyakran hangoztatott vádat, mely szerint a kommunisták „el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget”. Marx ismert válasza, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk”, tehát „nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs”. S a válasz nemzeti szempontból figyelemre méltó folytatása: „Minthogy a proletariátusnak mindennekélőtt a politikai hatalmat kell meghódítania, nemzeti osztállyá, illetve a nemzet vezető osztályává kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is nemzeti . . .”

Ez a magyarázat azonban nem tudta meggyőzni Marx és Engels ellenfeleit, de a marxisták között sem alakult ki egyértelmű vélemény a nemzeti kérdés marxista értelmezéséről. Ennek magyarázata többek között abban kereshető, hogy Marx és Engels a nemzeti kérdéssel kapcsolatos nézeteiket, álláspontjaikat rendszerint meghatározott eseményekről, konkrét problémákról szólva fejtették ki, de ezeket nem foglalták egységes rendszerbe.

Tudomásul vették azt a természetes tény, hogy minden ember – függetlenül osztályhelyzetétől – egy-egy nemzethez tartozik. Az internacionalizmus számukra nem azt jelentette, hogy az tagad mindent, ami nemzeti. A nemzeti kérdés helyének meghatározásánál kezdettől az egyetemes haladás kérdéseiből indultak ki, alárendelték azt a társadalmi haladás kérdésének. Mindez a problémák megítélésében megfelelő rugalmasságra adott lehetőséget. Nem volt merev álláspontjuk, életművükben nyomon kísérhető, hogyan változott kezdeti, kissé merev nézőpontjuk a nemzeti, nemzetiségi kérdésben.

Az ezernyolcszáz negyvenes, ötvenes években még eltérően ítélték meg a haladó, életképes, forradalmi nemzetek és a kisebbek fejlődőképességét. Engels 1859-ben még a következőket írta: „. . . azok a néptörmelékek, amelyek itt-ott még fellelhetők, és amelyek nemzeti létezésre már nem képesek, a nagyobb nemzetek bekebelezett részei maradnak és vagy feloldódnak bennük, vagy pedig csak mint etnográfiai emlékek maradnak fenn, politikai jelentőség nélkül”. 1866-ban azonban már a nemzetiségek megváltozott szerepét hangsúlyozta: ezek „összekötő kapcsot alkotnak szomszédaikhoz, és változatossá teszik a nemzeti jelleg máskülönben túlságosan monoton egyformaságát”.

Ismeretes, hogy sokat foglalkoztak az ír és a lengyel kérdéssel. Több ízben kijelentették, hogy nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom. Gyakran hangoztatták, hogy az írek és a lengyelek „éppen akkor a legjobban nemzetközies, ha igazán nemzetiek”. Az ír és a lengyel függetlenség problémáját az európai haladás szemszögéből elemezték, s ezeket a függetlenségi mozgalmakat minden erejükkel támogatták.

Engels, élete utolsó éveiben, még határozottabban szögezte le, hogy a nemzetközi haladásnak alapvető feltétele a függetlenség, amelyen egy nép osztályharca szabadabban kibontakozhat. A Kommunista Kiáltvány 1893-as, olasz kiadásához írott előszavában hangsúlyozta: „Az egyes európai nemzetek autonómiájának és egységének helyreállítása nélkül sem a proletariátus nemzetközi egyesülése, sem ezeknek a nemzeteknek közös célok érdekében való békés és ésszerű együttműködése nem volna megvalósítható.”

Mint látható, életük végén már rugalmasan, dialektikus kölcsönhatásban vizsgálták a társadalmi és nemzeti kérdést. De a probléma megoldásának, rendezésének feladata az utókorra maradt. *Kövágó László* előadása befejező részében Rosa Luxemburg, az ausztromarxisták, valamint a bolsevikok

marxista alapállású, de egymástól meglehetősen eltérő nézeteit ismertette. Lenin volt az – hangsúlyozta –, aki egyértelműen továbbfejlesztette a marxi–engelsi gondolatokat. Világosan és egyértelműen meghatározta a nemzeti kérdés helyét és feladatát a forradalmi munkásmozgalomban, a munkáspártok politikájában: „Az önálló proletár pártok feladata a nemzeti politikában szükségképpen kétoldalú. Valamennyi nemzet örendelkezési jogának elismerése, és az adott államban levő valamennyi nemzet proletárjai közötti legszorosabb, megbonthatatlan osztályharcos szövetség.” (A nemzetek örendelkezési jogáról, 1914.) Ezt a megállapítást az elmúlt évtizedek világméretű politikai küzdelmei egyértelműen igazolták.

Niederhauser Emil Marx a kelet-európai fejlődésről c. előadásában kiemelte, hogy a térség gazdasági, társadalmi, politikai kérdéseinek vizsgálatánál Ausztria, Lengyelország és Oroszország ha nem is kiemelt, de viszonylag fontos helyet foglalt el Marx és Engels életművében. Ausztria esetében gyakran foglalkoztak a pánszlávizmus problémájával, melyet nem orosz, hanem ausztriai találmánynak tekintettek. A pánszlávizmust és a pánszláv propagandát olyanak tekintették, mint amely akadályozza a Habsburg-birodalomban a proletariátus osztályharcát. Ez különösen a birodalom cseh tartományában volt így, természetes tehát, hogy örömmel üdvözölték a szláv és a német munkások közös szervezeteinek létrehozását Prágában az 1870-es években.

Igen gyakran foglalkoztak Oroszországgal, mint az európai nagyhatalmak döntő tényezőjével. 1849-ben a cári Oroszországban látták a forradalom szétzúzásának fő erejét, és ez a későbbiekben is meghatározta nézőpontjukat. A krími háború, vagy az orosz–török háború idején cikkeikben hangsúlyozták: egy esetleges orosz győzelem végzetes csapást jelentene az európai haladás ügyére, a proletariátus osztályharcát kedvezőtlenül befolyásolná.

Ez persze nem jelentette azt, hogy ne ismerték volna fel a cári önkény ellen harcoló orosz forradalmárok küzdelmének szintén európai jelentőségét. A jobbágyreformmal kapcsolatos forradalmi fellendülés, a hetvenes-nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmai azzal biztatták őket, hogy egy esetleges forradalom alapvetően megváltoztatná a cári Oroszország európai funkcióját. Bár ez a reménységük életükben nem vált valóra, az oroszországi változások, az orosz kérdés továbbra is gyakran foglalkoztatta őket.

Lengyelország vonatkozásában közismertek állásfoglalásaik. Lengyelország függetlenségét az európai politika döntő kérdésének tekintették, mint olyat, amelynek megvalósulása meggyengítené a felosztó hatalmakat, elsősorban a cári Oroszországot. A térség más országai és népei – törökök, románok, görögök, szerbek, bolgárok – csak marginálisan szerepelnek a marxi életműben.

A kérdés, amire a továbbiakban az előadó választ keresett: miért csak perifériásként szerepelnek ezek az országok és népek Marx és Engels műveiben?

Niederhauser Emil a választ abban látja, hogy Marx és Engels a saját koruk látószögéből vizsgálták, s ebbe a látószögbe, mint a világtörténelem cselekvő részese, csak Európa és az Egyesült Államok fért bele. Itt volt az osztályharc döntő terepe, itt már a nagyipari proletariátus harcolt a modern burzsoáziával. Oroszország e látószögben idegen, a legjobb esetben belenő majd idővel, a Balkán még inkább kívül marad, vagy a legjobb esetben a nagyhatalmak játékszere.

Tisztában voltak azzal is, hogy felfogásuk a világtörténelem egészére maradandóan érvényes. A részletkérdésekben a bölcs önmérsékletet vallották, tudták, hogy a részletes válaszokat a kor körülményei szabják meg, és ezek a körülmények állandóan változnak. De ha a kelet-európai régióról szóló megállapításaikat alaposan elemezzük, egy igen lényeges mozzanatra mindenképpen fel kell figyelniünk: nagyon világosan megkülönböztették egymástól Kelet-Európa három nagy régióját: Ausztriát és Lengyelországot, amit manapság Közép-Kelet-Európának szoktunk nevezni; az oszmán birodalmat, vagyis a Balkánt, azaz Délkelet-Európát; és végül Oroszországot, a tulajdonképpeni Kelet-Európát. Ha nem a betű, hanem a szellemet nézzük, Marx és Engels mindig az újat fürkésző szellemét, talán ezt tarthatjuk meg tanulságként abból, ahogyan ők a maguk korában e térség történetét szemlélték.

(Ezt követően *Jemnitz János* tartott előadást, amit teljes terjedelmében közlünk a Tanulmányok c. rovatban.)

A tudományos ülészak befejező előadását *Mucsi Ferenc* tartotta Marx, Engels és a munkásmozgalom az Osztrák–Magyar Monarchiában címmel. Marxnak és Engelsnek az ausztriai és magyarországi munkásmozgalommal kapcsolatos tevékenységére, állásfoglalásaira támaszkodva azt elemezte, mi volt a súlya és szerepe a Monarchia két országának munkásmozgalmának a nagy mű, a nemzetközi munkásmozgalom egészében.

Marx és Engels számára a jövődő proletárforradalom szempontjából a legfejlettebb ipari országok – Anglia, Franciaország, Németország munkásmozgalma voltak a „fontosak”; Ausztria csak ezek után következett értékrendben. A Habsburg-birodalom sajátos problémái – a dualizmus, a több nemzetiség, a „kisémet” megoldás, mindezek gazdasági, társadalmi, politikai összetevői – ugyanakkor a munkásmozgalom sajátos „kísérleti” terepét is jelentették. Oroszország kezdetben a forradalmat fenyegető ellenpélda náluk, amely azonban a megszülető munkásmozgalom révén – többek között – a nyugat-európai forradalmi mozgalom széles körű kibontakozásának lehetőségét is ígérte.

Marx a Neue Rheinische Zeitung szerkesztőjeként 1848 augusztus végén, szeptember elején Bécsben figyelhette a forradalom eseményeit, és megismerkedhetett az ausztriai munkássággal. Az Első Bécsi Munkásegyletben két előadásban informálta hallgatóságát az angol és francia munkásság küzdelmeiről, valamint az olasz és cseh nemzeti mozgalmakról. Az ausztriai munkásmozgalom soknemzetiségű összetétele és ösztönös internacionalizmusa már ekkor felkeltette figyelmét: a cseh és német munkások – az éles cseh–német nemzeti ellentét dacára – együtt harcoltak követeléseikért.

Az ausztriai és magyarországi munkásszervezetekkel Marx, mint az Internacionálé Főtanácsának tagja, szoros kapcsolatot tartott. Élénken figyelte a Monarchia munkásmozgalmának eseményeit, levelezőpartnerei – közöttük Frankel Leó – állandóan gondoskodtak a friss információkról. Ezek alapján Marx az Internacionálé kongresszusaira készített jelentéseiben részletesen beszámolt azokról a nehézségekről, amelyekkel a Lajta mindkét partján meg kellett küzdeniük a kiegyezés után szerveződött munkás egyleteknek. A „hűtlenségi perek”, az egységes német munkáspárt létrehozását célzó kísérletek, a Monarchia egységes Szociáldemokrata Pártjának megalakítására tett erőfeszítések nem egyszer kiváltották Marx és Engels együttérző, de néha kritikus állásfoglalását.

Különösen a század végén, a kilencvenes évek elején fordult fokozott érdeklődéssel Engels az ausztriai munkásmozgalom felé. Úgy látta, hogy a hainfeldi egységkongresszus után megerősödött szociáldemokrata párt heves választójogi küzdelme az ekkor éppen defenzívába szorult európai munkásmozgalmat lendületbe hozhatja, a katalizátor szerepét töltheti be egy válságos korszakban. Sajnos, az ausztriai munkásmozgalom ezt az inspiráló feladatot – objektív okok miatt – nem tudta betölteni, de – a nemzetközi munkásmozgalom nagy szerencséjére – Otto Bauer, Karl Renner, Friedrich Adler stb. vezetésével kidolgozta a ma közkeletűen ausztromarxizmusnak nevezett irányzatot, amelynek pozitív hatása ma is érezhető a nemzetközi munkásmozgalom különböző irányzataiban.

Ha Ausztria munkásmozgalma európai értelemben „periférikus” volt Marx és Engels számára, még inkább vonatkozik ez Magyarország munkásmozgalmára. Az MSZDP 1890-es alakuló kongresszusát Engels levélben üdvözölte, ebben hangsúlyozta a párt eleve adott nemzetköziségét, soknemzetiségű összetételét, a magyarországi szociáldemokrácia harcos korszaka azonban már Marx és Engels halála után következett be. Egy pillanatra, az 1905-ös választójogi tömegharcával, a katalizátor szerepét is eljátszotta: ösztönzőleg hatott az osztrák mozgalom újjáéledésére, amely ekkor kikényszerítette az általános választójogot.

A magyarországi mozgalomnak ekkor erre nem futotta erejéből. A marxi–engelsi tanítások azonban, ha későn is, de igen termékeny talajra hullottak. Az első világháború utáni orosz forradalmakat követően ennek eredményeként a látszólag reménytelenül perifériára szorult magyarországi mozgalom mégis alkalmasnak bizonyult arra, hogy önfeláldozó gesztussal megkísérelje közvetíteni az új forradalmi hullámot, amely ekkor Kelet felől indult meg Nyugat felé.

Csurdi Sándor